

Kultura i Wartości

ISSN 2299-7806

Nr 36 (2023)

<http://dx.doi.org/10.17951/kw.2023.36.159-170>

Nicolaia Hartmanna filozofia bytu duchowego

Międzynarodowe seminarium naukowe
Instytut Filozofii UMCS, 19 grudnia 2023

Leszek Kopciuch

 <https://orcid.org/0000-0001-9128-697X>

W roku 1933 Nicolai Hartmann opublikował rozprawę *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*. Za życia Hartmanna (zmarł on w roku 1950) uka-zało się jeszcze jedno wydanie tego dzieła – w roku 1949. Kolejna jego edycja miała miejsce już w roku 1962¹. W osiemdziesiątą rocznicę pierwszego wydania tego ważnego dzieła w Instytucie Filozofii UMCS odbyło się międzynarodowe semina-rium naukowe poświęcone problematyce tej rozprawy – zatytułowane „Nicolai Hartmann’s Philosophy of Spiritual Being”². Jego inicjatorem i moderatorem był dr hab. Leszek Kopciuch, prof. UMCS, członek Nicolai Hartmann Society. Semi-

LESZEK KOPCIUCH, dr hab., prof. UMCS, Katedra Historii Filozofii i Filozofii Porów-nawczej, Instytut Filozofii UMCS; adres do korespondencji: Instytut Filozofii UMCS, Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin; e-mail: leszek.kopciuch@mail.umcs.pl

¹ Nicolai Hartmann, *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften* (Berlin und Leipzig: Walter de Gruy-ter & Co., 1933); wydanie drugie: Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1949; wydanie trzecie niezmienione: Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1949.

² <https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,55,seminarium-nicolai-hartmann-s-philosophy-of-spiritual-being,142071.htm> (dostęp: 23.12.2023).

narium patronowała Katedra Historii Filozofii i Filozofii Porównawczej oraz czasopismo *Kultura i Wartości*. Seminarium odbyło się zdalnie (za pośrednictwem platformy Zoom). Językiem seminarium był język angielski.

Seminarium było kolejnym przedsięwzięciem naukowym dotyczącym filozofii Nicolaia Hartmanna zorganizowanym przez Katedrę Historii Filozofii i Filozofii Porównawczej oraz czasopismo *Kultura i Wartości* – w grudniu 2020 roku odbyło się międzynarodowe seminarium naukowe „Nicolai Hartmann’s Philosophy Today”³. Oba te seminaria wpisują się w tradycję badań nad filozofią Nicolaia Hartmanna prowadzonych w Instytucie Filozofii UMCS już od ponad dwudziestu lat. Ich efektem – poza publikacją książek i artykułów naukowych – były także wcześniejsze konferencje naukowe. Jeszcze w roku 2012 w Instytucie Filozofii UMCS odbyła się ogólnopolska konferencja naukowa „Nicolai Hartmann 1882–1950” (zorganizowana przez Zakład Historii Filozofii Nowożytnej oraz Lubelskie Towarzystwo Naukowe). Później, w dniach 13–14 czerwca 2019, Instytut Filozofii UMCS (Zakład Historii Filozofii Nowożytnej i Współczesnej) współorganizował wraz z Instytutem Filozofii Uniwersytetu Śląskiego oraz Nicolai Hartmann Society międzynarodową konferencję naukową „Nicolai Hartmann International Conference”⁴.

W tegorocznym seminarium wzięli udział – reprezentujący różne kraje i pokolenia – współcześni badacze filozofii Hartmanna: ze Stanów Zjednoczonych, Meksyku, Polski i Niemiec (Eugene Kelly, Predrag Cicovacky, Luis Fernando Mendoza Martínez, Alicja Pietras, Artur Mordka, Leszek Kopciuch, Joachim Fischer, Moritz von Kalckreuth). Część z nich przygotowała referaty (Eugene Kelly, Alicja Pietras, Artur Mordka, Leszek Kopciuch, Luis Fernando Mendoza Martínez); część uczestniczyła w seminarium bez przedstawienia referatu. Nie doszło do skutku zaplanowane wcześniej wystąpienie Keitha Petersona ze Stanów Zjednoczonych (na temat *The Problem of Spiritual Being and the Social-Historical: Notes on Hartmann and Castoriadis*). W seminarium, licząc wszystkich jego uczestników, wzięło udział kilkanaście osób (ich liczba była zmienna w trak-

³ <https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,55,nicolai-hartmann-s-philosophy-today,96838.htm> (dostęp: 23.12.2023).

⁴ <https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,55,nicolai-hartmann-international-conference,72887.htm> (dostęp: 23.12.2023).

cie poszczególnych faz seminarium, które rozpoczęło się o godz. 15.10, a zakończyło po godz. 20.00). Uroczystego otwarcia seminarium dokonał Zastępca Dyrektora Instytutu Filozofii UMCS – dr Marcin Rządeczka.

Główny przedmiot seminarium, tj. dzieło Nicolaia Hartmanna *Das Problem des geistigen Seins*, obejmuje: *Słowo wstępne (Vorwort)*, *Wprowadzenie w kontekście filozofii dziejów (Geschichtsphilosophische Einleitung)*, część I zatytułowana *Duch osobowy (Der personale Geist)*, część II zatytułowana *Duch obiektywny (Der objektive Geist)* oraz część III opatrzona tytułem *Duch zobiektywizowany (Der objektivierte Geist)*. Układ problemowy książki jest adekwatny wobec Hartmannowskiego rozumienia struktury bytu duchowego, na którą składają się właśnie trzy formy bytowe (*Seinsformen*), tj. duch osobowy, obiektywny i zobiektywizowany. Hartmann wyróżnia je, biorąc pod uwagę ich budowę ontyczną oraz funkcje, jakie te trzy formy ducha pełnią w całości życia duchowego⁵.

Nie można jednak nie dostrzec, że wyróżnienie tych trzech form bytowych ducha jest także wyrazem Hartmannowskiego ontologicznego pluralizmu, który, co zrozumiale, stanowi teoretyczną odpowiedź na różnorodność i bogactwo samego świata.

W *Das Problem des geistigen Seins* Hartmann podejmuje szereg pryncypialnych kwestii dotyczących możliwości ugruntowania – przede wszystkim ontologicznego – zarówno filozofii dziejów, jak i nauk humanistycznych jako takich. Świadczy o tym już sam podtytuł: *Badania nad podstawami filozofii dziejów i nauk humanistycznych*. Hartmann pisze: „Poszczególne gałęzie wiedzy mogą z pewnością pokazać, jak kształtuje się bieg określonego historycznego rozwoju w literaturze lub sztuce, ale już nie jak istnieje sam rozwój [...]”⁶.

Zgodnie z charakterystyczną dla swej filozofii perspektywą ontologiczną, Hartmann stawia najważniejsze pytania dotyczące ontycznego fundamentu indy-

⁵ Por. na ten temat: Leszek Kopciuch, *Człowiek i historia u Nicolaia Hartmanna* (Lublin: Wyd. UMCS, 2007), 32-44.

⁶ Hartmann, *Das Problem des geistigen Seins*, III: „Die besonderen Wissenszweige können wohl zeigen, wie ein bestimmter geschichtlicher Gang literarischer oder künstlerischer Entwicklung sich gestaltet, aber nicht, welche Seinsweise die Entwicklung selbst hat [...]”.

widualnego życia osobowego oraz życia ponadindywidualnego – kulturowego, historycznego, cywilizacyjnego. Okazuje się nim byt duchowy. Nawiązując do innych teoretyków ducha, w tym także do ujęcia Hegłowskiego⁷, Hartmann kroczy jednak własnymi drogami, próbując zarówno oprzeć własne rozumienie ducha na opisie i analizie fenomenów⁸, jak i wbudować je w ramy własnej ontologii.

Wyróżniając trzy bytowe formy ducha – tj. ducha osobowego, ducha obiektywnego oraz ducha zobiektywizowanego – Hartmann formułuje stanowisko, które, choć ciągle nie w pełni docenione w myśleniu systematycznym, może być efektywnie wykorzystywane w ramach współczesnych sporów o filozofię dziejów i nauki humanistyczne oraz – co chyba najważniejsze – o ich przedmiot. Te trzy bytowe formy ducha stanowią bowiem efektywną podbudowę dla opisu i zrozumienia szczegółowej struktury specyficznego ludzkiego świata – zarówno w jego wymiarze osobowo-indywidualnym, jak i ponadindywidualnym, obejmującym zmienne i wymienne w czasie wytwory historyczne (państwa, ustroje, kultury, cywilizacje) oraz inne jakby bardziej stabilne twory kulturowe, takie np. jak dzieła sztuki. Według Hartmanna, zrozumienie człowieka jako bytu indywidulanego wymaga bowiem uwzględnienia charakterystycznej dla istot ludzkich warstwy bytu duchowego – człowiek jest bytem czterowarstwowym, ale jego specyfika zależy od specyfiki ducha: jako indywiduum człowiek jest duchem osobowym.

Ludzie istnieją w kulturze, w społecznościach, są uczestnikami przemian historycznych – które współokreślają treści ludzkiej duchowej świadomości. Te ponadindywidualne treści świadomości jednostkowej traktuje Hartmann jako ducha obiektywnego. Duch obiektywny stanowi ontyczną podstawę dla ludzkich wspólnot, jest podmiotem przemian historycznych, to jego losy stanowią ludzkie dzieje. To on rozwija się w historii. Hartmann konstatuje: „Co prawda, nie tylko

⁷ Filozofia Hegla stała się przedmiotem szczegółowych analiz Hartmanna w: *Philosophie des deutschen Idealismus. II. Teil: Hegel* (Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1929); drugie wydanie: *Die Philosophie des deutschen Idealismus: I. Teil: Fichte, Schelling und die Romantik. II. Teil: Hegel* (Berlin, New York: Walter De Gruyter, 1974). <https://doi.org/10.1515/9783110830385>

⁸ Ten element podejścia Hartmanna do problemu bytu duchowego podkreśla w swojej recenzji H. Plessner. Por. Helmuth Plessner, „Geistigen Sein. Nicolai Hartmanns neues Buch”, *Kant-Studien* 38, Heft 1-2 (1933): 406. <https://doi.org/10.1515/kant.1933.38.1-2.406>

byt duchowy ma historię. Jednakże cała historia jest także i co do swej istoty historią bytu duchowego. Narody, państwa, ludzkość jako takie nie są duchem. Ale bez udziału ducha, wydarzenia, które w nich zachodzą, nie byłyby historią”.⁹

Duch obiektywny, co Hartmann bardzo mocno podkreśla, nie jest ponadjednostkową świadomością; nie ma własnej świadomości. Świadomość przysługuje jedynie indywiduom. Duch obiektywny nie jest podmiotem świadomości, jest tylko jej przedmiotem, obiektem – tej świadomości, która ma duch osobowy.

Wreszcie duch zobiektywizowany, który, zdaniem Hartmanna, przede wszystkim stanowi medium umożliwiające łączność i komunikację pomiędzy pozostałymi formami ducha: pomiędzy różnymi duchami osobowymi, pomiędzy duchem osobowym a duchem obiektywnym oraz pomiędzy różnymi postaciami ducha obiektywnego – zarówno tymi, które są sobie współczesne, jak tymi, które po sobie następują.

Pytania, które Hartmann stawia w *Das Problem des geistigen Seins* mają głównie charakter ontologiczny. Widać to jasno na przykładzie podejścia Hartmanna do szczegółowych zagadnień filozofii dziejów. Co prawda, w ich obrębie wyróżnia on trzy grupy problemów: 1) pytania metafizyki historii; 2) pytania dotyczące historycznego poznania; 3) pytanie o historyzm. Niemniej, jego uwaga skupia się na pierwszej grupie problemów, zaś tym, co jego zdaniem, jest w nich poznawalne (nawet jeśli nie w całości), są ich aspekty ontologiczne¹⁰.

Rozstrzygnięcia, jakie Hartmann formułuje w odniesieniu do różnych form bytu duchowego, są relewantne nie tylko dla filozofii dziejów. Są istotne dla filozoficznej antropologii, gdy ta – próbując wyjaśnić strukturę człowieka i sposoby jego aktywności – nie może nie opierać się na rozstrzygnięciach co do charakterystycznej dla człowieka warstwy duchowej. Jeżeli chce się zrozumieć ludzką obecność i aktywność w świecie, wpływ, jaki człowiek jest w stanie wywierać, powodując zmianę w świecie (na różnych jego poziomach) – to wymagane jest uchwycenie i zrozumienie kategorialnej specyfiki ducha, przede wszystkim ducha osobowego. Bowiem to właśnie świadomość duchowa jest warunkiem umożliwiającym

⁹ Hartmann, *Das Problem des geistigen Seins*, 37: „Zwar, nicht das geistige Sein allein hat Geschichte. Wohl aber ist alle Geschichte auch und wesentlich Geschichte des geistigen Seins. Völker, Staaten, die Menschheit sind als solche nicht Geist. Aber ohne den Einschlag des Geistes in ihnen wäre das Geschehen, das über sie hingeht, nicht Geschichte”.

¹⁰ Por. ibidem, 18-22.

„działanie”, a nie tylko zwykłe „zachowanie”. Możliwość poznawania, w tym poznawania obiektywnych zależności w świecie, możliwość planowania, zakładająca przecież możliwość myślenia o przyszłości, możliwość dokonywania wyborów (jako że planowane cele mogą być różne i trzeba zdecydować, który z nich będzie realizowany), świadomość wartości, bo wartości są kryterium wyborów, których dokonujemy – wszystko to są takie możliwości, których ontycznym fundamentem jest duch osobowy.

Rozstrzygnięcia dotyczące ducha osobowego są również ważne w kontekście problematyki aksjologicznej i etycznej. Ontyczna specyfika ducha osobowego – w tym zwłaszcza jego uwolnienie od monistycznie rozumianej determinacji biologicznej – umożliwia doświadczanie i poznawanie wartości. Wielowarstwowość ludzkiej istoty powoduje jednak, że przemiany świadomości aksjologicznej nie są jedynie efektem procesów dokonujących w świadomości duchowej. Zmienione typy sytuacji, z jakimi ma do czynienia człowiek, a które są ważkim elementem determinującym przemiany świadomości aksjologicznej, mają swe źródło nie tylko w inicjatywie ducha, lecz są także następstwem czynników z innych warstw składających się na świat realny. A nawet wtedy, gdy są to czynniki duchowe, to są wbudowane w świat realny i muszą z nim się liczyć. Również patrząc od tej strony, wiele w naszym rozumieniu wartości i sposobu ich ujmowania zależy od naszego rozumienia ontycznej pozycji ducha. Nie inaczej jest w przypadku kwestii stricte etycznych. Urzeczywistnianie wartości ma charakter moralny wtedy, gdy działający podmiot jest wolny. Co prawda wolność ducha wobec przyrody nie jest jeszcze wolnością moralną – ta bowiem, jak Hartmann pokazuje w *Ethik*, jest także wolnością wobec wartości¹¹ – ale jest jej koniecznym warunkiem.

Analogiczne argumentacje można przeprowadzić w odniesieniu do ducha zobiektywizowanego. Wyjaśnienie jego pozycji ontycznej pozwala zrozumieć, jak może on pełnić funkcję łącznika między epokami; łącznika, który przekazuje dorobek pomiędzy nimi, budując w ten sposób ich łączność i komunikację. Nie byłoby to możliwe, gdyby duch zobiektywizowany nie był tak istotowo powiązany ze względnie stabilnym nośnikiem materialnym. Ontologiczna koncepcja ducha zobiektywizowanego jest także podstawą dla wyjaśnienia sposobu istnienia dzieł sztuki, ich pojawiania się w kulturze, wpływu, jakie wywierają oraz zanikania tego

¹¹ Por. Nicolai Hartmann, *Ethik*, zweite Auflage (Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1935), np. rozdział 72, 624–631.

wpływu. Jak bowiem twierdzi Hartmann, duch zobjektywizowany jest podwójnie odniesiony do ducha osobowego i obiektywnego – do ducha, który go wytwarza, ale też do ducha, który go odczytuje.

To wszystko tylko wybrane przykłady. Ale już one pokazują znaczenie, jakie przysługuje (*resp.* może przysługiwać) ontologii bytu duchowego rozwijanej przez Nicolaia Hartmanna w *Das Problem des geistigen Seins*.

Problematyka różnych aspektów Hartmannowskiego rozumienia bytu duchowego była już podejmowana przez różnych badaczy z różnych krajów. Wśród opracowań, które bezpośrednio dotyczą tej problematyki, można przykładowo wymienić następujące opracowania (także recenzje): H. Plessner, *Geistiges Sein. Nicolai Hartmanns neues Buch* (1933); K. Groos, *Nicolai Hartmanns Lehre vom objektivierten und objektiven Geist* (1937); I. Pape, *Das Individuum in der Geschichte. Untersuchung zur Geschichtsphilosophie von N. Hartmann und M. Scheler* (1952); S. Breton, *L'être spirituel. Recherches sur la philosophie de Nicolai Hartmann* (1962); H. Oberer, *Problem des objektivierten Geistes* (1965); W. Flach, *Zur Kritik des Nicolai Hartmannschen Geistbegriffes* (1971); G. Renggli, *Die Philosophie des objektiven Geistes bei Nicolai Hartmann mit Berücksichtigung Hegels* (1973); O.F. Bollnow, *Lebendige Vergangenheit. Zum Begriff des objektivierten Geistes bei Nicolai Hartmann* (1982); K. Zimmermann, *Nicolai Hartmann und Problem des geistigen Seins* (1982); K.W. Lee, *Subjektivität und Intersubjektivität. Untersuchungen zur Theorie des geistigen Seins bei Edmund Husserl und Nicolai Hartmann* (1984); S.K. Becker, *Der objektive Geist und das Individuum, unter besonderer Berücksichtigung der geschichtlich-politischen Existenz. Eine Auseinandersetzung mit Nicolai Hartmann* (1986); S. Becker, *Geschichtliches Geist und politisches Individuum bei Nicolai Hartmann* (1990); L. Kopciuch, *Ontologia bytu historycznego u Nicolaia Hartmanna*, rozprawa doktorska (2000); L. Kopciuch, *Metafizyka historii u Nicolaia Hartmanna. Granice rozumu historycznego* (2001); L. Kopciuch, *Człowiek i historia u Nicolaia Hartmanna* (2007); S. Rohm, *Objektiver Geist und Ontologie der Sprache. Nicolai Hartmann und Hans-Georg Gadamer* (2008); L. Kopciuch, *O różnicy w budowie dzieła sztuki u R. Ingardena i N. Hartmanna (w sprawie zarzutów Ingardena względem N. Hartmanna)*

[2008]; C. Scognamiglio Carlo, *Nicolai Hartmann's Theory of Psyche* (2011); C. Scognamiglio, *History and Tradition in Nicolai Hartmann's Theory of Spiritual Being* (2012); W. Jaeschke, *Über Personalität. Das Problem des Geistigen Seins* (2012); L. Kopciuch, *Nicolai Hartmann a klasyczne zagadnienia filozofii dziejów* (2013); L. Kopciuch, *Nicolaia Hartmanna koncepcja ducha zobiektywizowanego i jej główna trudność* (2013); L. Kopciuch, *Dzieło muzyczne w kontekście ontologicznego stratalizmu Nicolaia Hartmanna* (2017); S. Kluck, *Nicolai Hartmanns Philosophie des Geistes im Spiegel der Rezensionen* (2019). Warto odnotować, że ten ostatni artykuł zawiera omówienie recenzji, jakie zostały napisane na temat Hartmanna *Das Problem des geistigen Seins*.

Warte jest też odrębnego podkreślenia, że na gruncie polskim już w roku ukazała się książka *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury* autorstwa Bohdana Nawroczyńskiego, w której pojawiają się wyraźne nawiązania do *Das Problem des geistigen Seins* Hartmanna¹².

W trakcie seminarium „Nicolai Hartmann's Philosophy of Spiritual Being” wygłoszono pięć półgodzinnych referatów: Eugene Kelly (New York Institute of Technology, USA), „Spirit/ Geist/ Mind”; Alicja Pietras (Uniwersytet Śląski), „Psyche and Spirit: Superformation or Superposition? In the Light of the Contemporary Psychological and Sociological Analyses”; Leszek Kopciuch (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej), „Nicolai Hartmann and the «Ontological» Philosophy of History”; Artur Mordka (Uniwersytet Rzeszowski), „The Picture Plan and Its Spiritual Content. Some Remarks on Hartmann's Philosophy of Painting”; Luis Fernando Mendoza Martínez (Universidad Nacional Autónoma de México, Meksyk), „Philosophy and Problems: Nicolai Hartmann and Wilhelm Dilthey”.

W ramach referatów, jak i dyskusji, jakie odbywały się po każdym z nich, podejmowane były różne, zarówno pryncypialne, jak i bardziej szczegółowe problemy dotyczące bytu duchowego w rozumieniu Nicolaia Hartmanna, między innymi takie jak: 1) kwestie terminologiczne, zwłaszcza w kontekście języka angielskiego.

¹² Por. Bohdan Nawroczyński, *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury* (Kraków – Warszawa: Księgarnia Wydawnicza S. Pieczętkowski i Ska).

skiego, posiadające ważkie znaczenie dla właściwego zaklasyfikowania fenomenów, jakie ma na względzie Hartmann, gdy traktuje o bycie duchowym; 2) problem właściwego określenia relacji pomiędzy bytem psychicznym i bytem duchowym, zwłaszcza że są określone powody, by pytać o zasadność Hartmannowskiego rozstrzygnięcia, że rządzi tu stosunek nadbudowania (*Überbauung*), a nie stosunek nadania wyższej formy (*Überformung*); 3) problemy związane z Hartmanna rozumieniem filozofii dziejów oraz kwestia przygotowawczej roli, jaką w stosunku do solidnej filozofii dziejów może odegrać ontologia, a w szczególności stratalistyczna ontologia Nicolaia Hartmanna; 4) problem duchowej zawartości dzieł malarskich; 5) kwestia relacji między rozumieniem dzieła sztuki proponowanym przez Hartmanna oraz Romana Ingardena, w tym kwestia tego, czy można rozstrzygnąć, która z tych koncepcji jest pod tym względem bardziej zasadna; 6) kwestia rozumienia historii filozofii i jej problemów w ujęciu Hartmanna, Wilhelma Diltheya oraz Wilhelma Windelbanda.

To tylko szkicowy zarys problematyki podejmowanej zarówno przez prelegentów, jak i podczas dyskusji. Ponieważ przebieg seminarium był rejestrowany, zapis tych obrad, po opracowaniu technicznym, będzie udostępniony na kanale Wydziału Filozofii i Socjologii na platformie YouTube. Na podstawie wygłoszonych referatów zostaną przygotowane artykuły naukowe, które zostaną opublikowane w tematycznym numerze *Kultury i Wartości* w roku 2024.

Bibliografia

- Becker Silvia. *Geschichtliches Geist und politisches Individuum bei Nicolai Hartmann*. Bonn: Bouvier Verlag, 1990.
- Becker, Silvia Katharina. *Der objektive Geist und das Individuum, unter besonderer Berücksichtigung der geschichtlich-politischen Existenz. Eine Auseinandersetzung mit Nicolai Hartmann*, Dissertation. Aachen: Fotodruck J. Mainz, 1986.
- Bollnow, Otto Friedrich. „Lebendige Vergangenheit Zum Begriff des objektivierten Geistes bei Nicolai Hartmann“. W: *Nicolai Hartmann 1882–1982*, hrsg. von Alois J. Buch, 70–84. Bonn: Bouvier Verlag, 1982.
- Breton, Stanislas. *L'être spirituel. Recherches sur la philosophie de Nicolai Hartmann*. Lyon–Paris: E. Vitte, 1962.
- Flach, Werner. „Zur Kritik des Nicolai Hartmannschen Geistbegriffes“. *Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* 78 (1971): 66–81.

- Groos, Karl. „Nicolai Hartmanns Lehre vom objektivierten und objektiven Geist“. *Zeitschrift für deutsche Kulturphilosophie* 1937, Bd. III: 266–285.
- Hartmann, Nicolai. *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1933; wydanie drugie: Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1949; wydanie trzecie niezmiennione: Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1962.
- Hartmann, Nicolai. *Die Philosophie des deutschen Idealismus. II. Teil: Hegel* (Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1929); drugie wydanie (obie części razem): *Die Philosophie des deutschen Idealismus: I. Teil: Fichte, Schelling und die Romantik. II. Teil: Hegel* (Berlin, New York: Walter De Gruyter, 1974). <https://doi.org/10.1515/9783110830385>
- Hartmann, Nicolai. *Ethik*, zweite Auflage. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1935.
- Hirning, Hans. *Nicolai Hartmanns Lehre vom objektiven Geist und seine These von der Voraussetzungslosigkeit seiner Philosophie*. Tübingen: Karl Bözle, 1937.
- Jaeschke, Walter. „Über Personalität. Das Problem des Geistigen Seins“. W: *Von der Systemphilosophie zur systematischen Philosophie – Nicolai Hartmann*, hrsg. von Gerhard Hartung, Mathias Wunsch, Claudius Strube, 241–258. Berlin/ Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2012.
- Kluck, Steffen. „Nicolai Hartmanns Philosophie des Geistes im Spiegel der Rezensionen“, *Horizon. Studies in Phenomenology* 8, Nr 1 (2019): 160–181.
- Kopciuch, Leszek, *Człowiek i historia u Nicolaia Hartmanna*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007.
- Kopciuch, Leszek. „Dzieło muzyczne w kontekście ontologicznego stratalizmu Nicolaia Hartmanna”. W: *Muzyka i filozofia I. Refleksje, konteksty, interpretacje*, red. Krzysztof Lipka, 51–65. Warszawa: Wydawnictwo UMFC, 2017.
- Kopciuch, Leszek, „Metafizyka historii u Nicolaia Hartmanna. Granice rozumu historycznego”. W: *Dylematy racjonalności. Między rozumem teoretycznym a praktycznym*, red. Zdzisław J. Czarnecki, 133–152. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001.
- Kopciuch, Leszek. „Nicolai Hartmann a klasyczne zagadnienia filozofii dziejów”. W: *Studia nad filozofią Nicolaia Hartmanna z bibliografią polskich przekładów i opracowań po roku 1945*, red. Leszek Kopciuch, 131–153. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2013.
- Kopciuch, Leszek. „Nicolaia Hartmanna koncepcja ducha zobjektywizowanego i jej główna trudność”. *Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych* 2013, t. XX: 95–106.
- Kopciuch, Leszek. „O różnicy w budowie dzieła sztuki u R. Ingardena i N. Hartmanna (w sprawie zarzutów Ingardena względem N. Hartmanna)”. *Kwartalnik Filozoficzny* XXXVI, z. 2 (2008): 101–114.
- Kopciuch, Leszek, *Ontologia bytu historycznego u Nicolaia Hartmanna*, rozprawa doktorska Lublin: UMCS, 2000.

- Lee, Keel-Woo. *Subjektivität und Intersubjektivität. Untersuchungen zur Theorie des geistigen Seins bei Edmund Husserl und Nicolai Hartmann*, Dissertation. Bonn: Universität Bonn, 1984.
- Nawroczyński Bohdan, *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury*. Kraków–Warszawa: Księgarnia S. Pieczętkowski i Ska, 1947.
- Oberer Hariolf, *Problem des objektivierten Geistes. Ein Beitrag zur Theorie der Konkreten Subjektivität im Ausgang von Nicolai Hartmann*. Köln: Kölner Universitäts-Verlag, 1965, (*Kantstudien: Ergänzungshefte*, 90).
- Pape, Ingetrud. „Das Indywiduum in der Geschichte. Untersuchung zur Geschichtsphilosophie von N. Hartmann und M. Scheler“. W: *Nicolai Hartmann. Der Denker und sein Werk*, hrsg. von Heinz Heimsoeth und Robert Heiß, 47–80. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1952.
- Plessner, Helmuth. „Geistiges Sein. Nicolai Hartmanns neues Buch“. *Kant-Studien* 38, Nr. 1–2 (1933): 406–423. <https://doi.org/10.1515/kant.1933.38.1-2.406>
- Renggli, Guido. *Die Philosophie des objektiven Geistes bei Nicolai Hartmann mit Berücksichtigung Hegels*, Dissertation. Zürich: Juris Druck + Verlag, 1973.
- Rohm, Sven. *Objektiver Geist und Ontologie der Sprache. Nicolai Hartmann und Hans-Georg Gadamer*. Berlin: LIT Verlag, 2008.
- Scognamiglio, Carlo. „History and Tradition in Nicolai Hartmann’s Theory of Spiritual Being“. W: *Von der Systemphilosophie zur systematischen Philosophie – Nicolai Hartmann*, hrsg. von Gerhard Hartung, Mathias Wunsch, Claudius Strube, 317–330. Berlin/ Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2012.
- Scognamiglio, Carlo. „Nicolai Hartmann’s Theory of Psyche“. W: *The Philosophy of Nicolai Hartmann*, edited by Roberto Poli, Carlo Scognamiglio, Frederic Tremblay, 141–157. Berlin/ Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 2011.
- Zimmermann, Karl. „Nicolai Hartmann und Problem des geistigen Seins“. W: *Symposium zum Gedenken an Nicolai Hartmann (1882–1950), Direktor des Philosophischen Seminars der Universität Göttingen 1946–1950*, 54–69. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982.
- Nicolai Hartmann’s Philosophy of Spiritual Being, <https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,55,seminarium-nicolai-hartmann-s-philosophy-of-spiritual-being,142071.chtm>(dostęp: 23.12.2023).
- Nicolai Hartmann’s Philosophy Today, <https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,55,nicolai-hartmann-s-philosophy-today,96838.chtm>(dostęp: 23.12.2023).
- Nicolai Hartmann International Conference, <https://www.umcs.pl/pl/aktualnosci,55,nicolai-hartmann-international-conference,72887.chtm> (dostęp: 23.12.2023)

Information about Author:

LESZEK KOPCIUCH, PhD, Habilitation, Associate Professor, Maria Curie-Skłodowska University; Chair of the History of Philosophy and Comparative Philosophy, Institute of Philosophy UMCS; address for correspondence: Institute of Philosophy, Pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4, PL 20-031 Lublin; e-mail: leszek.kopciuch@mail.umcs.pl

